

ТАРИХ

ӘОЖ: 902/904 (574); МҒТАР 03.41.91
<https://doi.org/10.47526/habarshy.vi2.604>

Н.О. СЕРАЛЫ¹, Б.С. СИЗДИКОВ^{2✉*}

¹Отырар мемлекеттік археологиялық қорық-музейінің ғылыми қызметкері
(Қазақстан, Шәуілдір), e-mail: nice.seraly@mail.ru

²PhD доктор, Археология ғылыми-зерттеу институты

Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: bagdaulet.sizdikov@ayu.edu.kz
<https://orcid.org/0000-0001-8115-5810>

ОҒЫЗ ТАЙПАЛАРЫНЫҢ ДІНИ НАНЫМ-СЕНІМДЕРІ

Аңдатпа. Орта Азия жерін мекендеген түркі тайпаларының діни-нанымдары бірдей немесе бір-біріне ұқсас болған. Бір тайпалар күшейіп өз үстемдігін басқа тайпаларға көрсеткенмен дін үстемдігі туралы мәліметтер жоқ. Ортағасырда тарих сахнасына көтеріліп, Орта Азия жерінде үлкен мемлекет құрған, көптеген тайпалардың қалыптасып өсіп өркендеуіне ықпалын тигізген тайпалардың бірі оғыз тайпасы болған. Оғыз тайпалары туралы көптеген тарихи деректер сарапқа салынып зерттеулер жүргізіліп келеді және де зерттелу үстінде. Дегенмен оғыз тайпаларының діни-наным сенімдері аз зерттелген. Осы себептерге байланысты біз бұл мақалада, оғыз тайпаларының діни-наным сенімдерін зерттеп ғылыми айналымға енгізуді жөн санадық. Мақалада оғыз тайпаларының жерлеу дәстүрін, діни-наным сенімдерін, құлшылық жасауға арналған орындарын, тотемдік бейнелерін зерттеу арқылы, басқа түркі халықтарымен мәдени және рухани байланысы анықталды. Аталмыш халықтардың кезеңдер бойынша мәдени сабақтастығы айқындалды. Сонымен қатар, оғыз тайпасының наным сеніміне байланысты жазба деректер жинақталып, талдау жасалынды. Оғыз тайпаларының ескерткіштерінен анықталған құлшылық орындарының өзіндік ерекшелігі жайында мағлұматтар берілуде. Мақалада, оғыз тайпаларының арасында тәңірге сиынушылық, зороастризм, тотемизмді ұстанғандығы жайында және бертін келе ислам дінін қабылдағандығы жайында мағлұматтар берілді.

Кілт сөздер: Орта Азия, Сырдария, оғыздар, діни наным-сенімдер, ғибадатханалар, алтарь ошақтар.

N.O. Seraly¹, B.S. Sizdikov²

¹Researcher of the Otyrar State Archaeological Reserve-museum
(Kazakhstan, Shaulder), e-mail: nice.seraly@mail.ru

²PhD, Research Institute of Archaeology

Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
(Kazakhstan, Turkistan), e-mail: bagdaulet.sizdikov@ayu.edu.kz

Religious Beliefs of Oghuz Tribes

* Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:

Сералы Н.О., Сиздиков Б.С. Оғыз тайпаларының діни наным-сенімдері // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2021. – №2 (120). – Б. 208–221. <https://doi.org/10.47526/habarshy.vi2.604>

*Cite us correctly:

Seraly N.O., Sizdikov B.S. Ogyz taipalarynyn dini nanym-senimderi [Religious Beliefs of Oghuz Tribes] // Iasau universitetinin habarshysy. – 2021. – №2 (120). – B. 208–221. <https://doi.org/10.47526/habarshy.vi2.604>

Abstract. The Turkic tribes that inhabited the Central Asian lands had the same or similar religious beliefs. There is no evidence of the supremacy of religion, although some tribes increased their dominance over other tribes. In the Middle Ages, one of the tribes that rose to the stage of history and created a great power on the Land of Central Asia, which contributed to the formation and prosperity of many tribes, was the Oguz tribe. Many historical facts about the Oguz tribes are analyzed and studied. However, the religious beliefs of the Oguz tribes are poorly studied. For these reasons, we decided to introduce this article into scientific circulation by studying the religious beliefs of the Oguz tribes. The article reveals the cultural and spiritual ties of the Oguz tribes with other Turkic peoples by studying funeral rites, religious beliefs, places of worship, totem images. The cultural continuity of these peoples in stages is determined. In addition, written data related to the prejudices of the Oguz tribe were collected and analyzed. On the peculiarity of places of worship identified in the monuments of the Oguz tribes. The article considers the worship of the cod among the Oguz adherence to sorostrianism, totemism and the first referce to Islam.

Keywords: Central Asia, Syr Darya, Oguz, religious beliefs, temples, Altar hearths.

Н.О. Сералы¹, Б.С. Сиздиков²

¹научный сотрудник Отрарского государственного археологического музея-заповедника
(Казахстан, Шаульдер), e-mail: nice.seraly@mail.ru

²PhD доктор, Научно-исследовательский институт археологии
Международного казахско-турецкого университета имени Ходжи Ахмеда Ясави
(Казахстан, г. Туркестан), e-mail: bagdaulet.sizdikov@ayu.edu.kz

Религиозные верования огузских племён

Аннотация. Тюркские племена, обитавшие Среднюю Азию, имели идентичные или же схожие религиозные мировоззрения. Нет данных о доминировании мировоззрения одного племени, хотя одни племена усиливали свое влияние над другими племенами. Племя огузов, построившая одну из могущественных государств в Средней Азии была одной из определяющих ход истории в регионе и стала у истоков создания других племенных союзов в регионе. Исторические факты касательно огузских племен анализируются и изучаются по сей день. Однако религиозные мировоззрения огузских племен мало изучены. Поэтому, данная статья посвящена религиозным мировоззрениям огузов. В статье раскрываются культурные и духовные связи огузских племен с другими тюркскими племенами путем изучения погребальных обрядов, религиозных мировоззрений, культовых помещений, тотемных образов. Определена культурная преемственность этих народов по периодам. Кроме того, были собраны и проанализированы письменные данные, касательно религиозных верований и убеждений Огузских племен. В данной статье имеются данные о культовых помещениях и их специфике, обнаруженных на памятниках истории и культуры огузов. А также религиозные убеждения огузов до принятия Ислама такие как, тенгрианство, зороастризм, тотемизм.

Ключевые слова: Средняя Азия, Сырдарья, Огузы, религиозные верования, храмы, алтарь-очаги.

Кіріспе

Оғыздардың діни-нанымдары туралы мәліметтер ортағасырлық деректерде аз кездеседі, олардың діни-нанымдары туралы алғашқы жазба деректер Ибн-Фадлан жазбаларында кездеседі. Ибн-Фадлан Х ғ. Еділ бойын мекендеген болгарларға елшілікті бастап барған және осы сапары барысында өткен жерлерінде кездестірген халықтар туралы мәліметтер берген. Оғыз тайпаларының жерімен өткенде олардың салт-дәстүрі мен діни нанымдары туралы мәліметтер келтірген. Бұл кезде оғыз тайпалары Сырдарияның төменгі

ағысындағы жерлерді өз қарамағына қаратып, осы жерде мекендеген халықтарға үстiмдiктерiн орнатқан. Ибн-Фадлан сапарында оғыз тайпаларының мәдениетiмен таныса отырып өз жазбаларында олар туралы бiраз мағлұматтар келтiрген. Оғыз тайпалары басқа түркі тайпалары сияқты бiр «Көк Тәңiрiне» сиынған және жерлеу ғұрыптары да ұқсас болған. Фадлан жазбаларында «егер оғыз тайпасының бiр сыйлы адамы қайтыс болғанда оны жерлеу барысында онымен бiрге тұрмыста пайдаланған заттарын да қоса жерлеген. Құрбандыққа жылқы малын шалып оның басы мен терiсiн ағаш басына керiп iлiп, осы құрбандыққа шалынған жылқымен пейiшке барады деп сенген. Егер қайтыс болған адам батыр жауынгер болса, онда ағаштан ол жеңген жауларының мүсiнiн жасап, о дүниеде олар батырға қызмет ететiн болған деген нанымдарға сенген. Сондай ақ, оғыздар ағаштан құдай бейнесiн ойып жасап өз үйлерiнiң төрiнен қоятын болған және сол бейнеге табынған» деген мәлiметтер келтiрiлген [1, 64-б.].

Жерленген адамның басына тастан мүсiн қою ерте түркі заманынан бастап қыпшақ дәуiрiне дейiн жалғасқан. Тек бiр айырмашылығы түркі заманында балбал мүсiндi тастан қашап жасалған болса, оғыздар ағаштан жасаған. Бұндай өзгешелiк әр жердегi табиғи материалдарға да байланысты болса керек. Сырдың төменгi ағысындағы жерлерде ең қол жетiмдi табиғи материал ағаш болғандықтан балбал мүсiндер мен құдай бейнелерi ағаштан жасалынғандығы анық.

Түркі тайпалары бiр көк тәңiрiне табынғанмен жерлеу ғұрпы кезiнде балбал тасты орнату манихей немесе христиан дiнiн қабылдаған түркі тайпаларының арасында да болған. Балбал тастарды жерлеу орнына орнату XIII ғ. орта тұсына дейiн жалғасқан, бастапқыда бұл мүсiндер қаза болған адамның тiрi кезiнде өлтiрiлген дұшпандары деген пiкiр қалыптасып келген. Археологиялық зерттеулер барысында балбал тастар қаза болған адамның өз бейнесi болуы мүмкiн деген тұжырым жасалған, бұған себеп жерлеу орындарынан әйел бейнесiндегi балбал тастардың табылуы болатын [2, 378-б.].

VII–VIII ғғ. Оғыз тайпалары Моңғолия жерiнде Орхон өзенiнiң бiр саласы Толы өзенiнiң бойында мекендеген. Түрлi саяси жағдайларға байланысты IX ғ. Сырдария өзенiнiң орта ағысындағы жерлерге тұрақтап, жергiлiктi халықтың мәдениетiн қабылдаған. Жалпы археологиялық зерттеулер оғыз жерлеу орындарында ешқандай ғұрыптық атрибуттар табылмағандықтан еш нәтиже бермеген (оған басты себеп жерлеу орындарының қатты тонаушылыққа ұшырағандығы). Сырдың орта ағысындағы жерлердi мекендеген оғыз тайпаларының жерлеу ғұрыптары туралы мәлiметтер жоқтың қасы, тек Сырдың төменгi ағысындағы мекендеген оғыз тайпаларының дiни-нанымдары туралы Ибн-Фадлан қалдырған жазбалардан ғана бiле аламыз.

Оғыздар жерлеу орнының басына балбал тастарды орнатуды немесе оған табынуды Сыр бойына қарай жылжығанда өздерiмен қоса ала келгендiгi туралы мәлiмет жоқ. Олар мекендеген Сыр бойындағы аймақтарда бұндай ғұрыптық жоралғыларына қатысты орындар немесе оғыз дәуiрiне қатысты тастан немесе ағаштан жасалған балбал тастар кездеспейдi. Жалпы оғыз тайпалары Сыр бойына қоныс аударғанда жергiлiктi халықтың дiни-нанымын қабылдаған, және өзге халықтармен дiни аралық қақтығыстар болмаған. Қайта көршi мемлекеттермен тығыз сауда мәдени байланыс орнатқан.

Жерлеу ғұрпы кезiнде балбал тастарды орнату немесе сиыну орындарында табынуға арналған мүсiн ретiнде қою ерте кезден ақ етек ала бастаған. Мысалыға, оғыздармен көршiлес қимақ мемлекетiндегi халықтар негiзiнен Көк Тәңiрiне сиынған. Сондай-ақ осы мемлекеттiң негiзгi тайпаларының бiрi қыпшақ тайпасы ортағасырлық деректерге қарағанда балбал тастарды сиыну орындарына қойып оған табынатын болған [3, 111-б.].

X–XI ғғ. бұл ғұрыпты Едiл, Дон өзендерiнiң алабындағы жерлерге қыпшақ тайпаларымен бiрге келген. Көптеген зерттеушiлердiң пайымдауынша балбал тастар кiшiгiрiм ғибадатханаға орнатылған және олар әдетте ер адам мен әйел адамның мүсiндерi

екіндігін алға тарта отырып, бұндай сиыну орындары бір әулетке тиесілі екендігі шүбә келтірмеген [4, 57-б.].

Оғыз тайпалар мен қыпшақ тайпаларының жерлеу ғұрыптары бір-біріне ұқсас болған. Қыпшақтар да өлген адамды жерлеу барысында 16 жылқыны құрбандыққа шалып, олардың терісін дүниенің төрт тарапына төрт-төрттен бөліп керіп іліп қоятын болған [5, 278-б.]. Бұл ғұрыпты оғыздар қыпшақтардан алуы мүмкін, оғыз даласында (дешті қыпшақ даласы) көш қоны араласып жүрген тайпалардың мәдениетінің араласуы заңдылық. Сырдарияның төменгі ағысын мекендеген оғыз тайпаларының тек кейбірі ғана осы ғұрыптық жерлеуді қолданған. Біртін келе оғыз тайпалары Еуразия даласына қоныс аударып, сонда мекендейтін көшпелі халықтармен етене араласып, олардың салт дәстүрлерін қабылдаған.

Археологиялық қазба жұмыстары барысында Еділ, Дон, Украина даласында орналасқан жерлеу орындарын зерттеу барысында оғыз, қыпшақ тайпаларының жерлеу ғұрыптары туралы біраз мәліметтер алынған. Аталған екі тайпа да жерлеу ғұрпы кезінде қабірді батысқа қарай бағыттап қаза болған адаммен бірге оның тұрмыста пайдаланған заттары, ат әбзелдері, қару-жарағын негізінен садақ пен жебені қоятын болған. Құрбандыққа жылқы малын шалып бірақ терісін іліп қоймай қаза болған адамның оң немесе сол жағына қойған [6, 77–86-бб.]. Қабір орнының үстіне топырақтан оба тұрғызған, обаның үлкендігі әр түрлі болып келеді, зерттелген обалардың ешқайсысынан балбал тастар табылмаған. Соған қарағанда оғыздар қабір немесе киелі деп есептейтін орындарға балбал тастарды орнату ғұрпын көп пайдаланбаған, біртін келе өздерінің салты-дәстүрінен шағарып тастаған. Қангар-печенег тайпалары VIII–IX ғғ. Сырдарияның орта ағысындағы жерлерде мекендеген, олардың бір бөлігі оғыздардың қысымымен Сырдария алабындағы жерлерден Батыс Еуропа жеріне қарай ойысуға мәжбүр болған. Бір бөлігі оғыздарға бағынып біртін келе олардың белді тайпаларының бірі ретінде аталған. Бұл көшпелі тайпа өкілдерінің ғұрыптық діни-наным сенімдерінің бір-біріне ұқсатығы археологиялық зерттеу нәтижесінде көрсетілген. Сонымен қатар, кез келген халықтың жерлеу рәсімі сол халықтың этногенезін талдауда маңызды фактор болып табылады [24, 40-б.]. Сол себепті оғыз тайпаларының жерлеу дәстүрін зерттеу арқылы аталмыш тайпаның шығу тегі және түркі халықтарымен мәдени және рухани сабақтастығы анықталуда.

Оғыздардың діни-наным сенімдері

Оғыз тайпаларының негізгі ұстанған діни-сенімінің бірі зороастризм діні болған. Зороастризм дінін ұстанған халықтар суды, ауаны, топырақты және отты қастерлеп, қасиетті санаған [23, 131-б.]. Ортағасырларда Орта Азия жерін мекендеген көптеген халықтар отқа табынған, және оғыз тайпаларын да зороастризм діні айналып өтпеген. Жазба деректерде көп кездеспегенмен археологиялық зерттеу барысында отағасырлық оғыз қалашықтарынан сиынуға арналған ғибадат бөлмелері көптеп анықталған.

Археологиялық тұрғыдан зерттелген Сырдарияның төменгі ағысында орналасқан Жанкент және Сортөбе қалашықтарынан оғыз дәуіріне жататын құрлыс қабаттарынан бірнеше ғибадат бөлмелері анықталды. Бір жанұяға тиесілі тұрғын жай орамында сол жанұяға тиесілі арнайы ғибадатқана бөлмесі болған. Сиыну бөлмелерінің ішкі құрлысы бір-біріне ұқсас, бөлменің ішінде «Г» немесе «П» тәрізді сыпа ал бөлменің ортасында еденге көлемі шамамен 1x0,9 м болатын алтарь орналастырылған. Алтарь қабырғалары қырынан тұрғызылған қам кесекпен қаланып шығыстан батысқа, көп жағдайда солтүстіктен-оңтүстікке қарай бағытталынған (1–3-сурет). Солтүстік немесе батыс бөлігінде арнайы тұғырға қойылған қошқарбасты алтарь пратомасы қойылатын болған, пратома биіктігі әртүрлі екі қошқар басы екі жаққа қаратылған. Беткі жағы түрлі геометриялық және өсімдік тәрізді тереңдете басылып салынған өрнектермен безендірілген (3-сурет). Алтарьдың ішкі бөлігіне қошқарбасты пратоманың алдына еденге тереңдетіле арнайы от жағуға арналған кіші керамикалық ыдыс қойылған [7, 100-б.].



1-сурет – Жанкент қалашығындағы №6 бөлмеден анықталған алтарь ошак [21, 109–122-бб].

Өз заманында Жанкент (Янгикент, Жаңа Гузия, Шекрент) ортағасырда Сырдарияның төменгі және орта ағысында құрылған ұлы мемлекет оғыз жағбуының резиденциясы болған. Ал қалашық туралы тарихи деректер ортағасырлық араб тарихшыларының жазбаларында кездеседі. Әл-Идриси Сырдария өзенінің төменгі ағысының бойында орналасқан қалалар туралы жазбаларында, Жаңа Гузия оғыз мемлекетінің саяси орталығы болғандығы жөнінде айтып өтеді. Араб және парсы тарихшыларының жазба деректерінде қалашықтың атауы ал-Карьят, Яныкент, Жаңа қала, ал-Хадиса, Дих-и Нау, Шехрент деп көрсетілген. Тарихшы Джувейнидің жазбаларында Сырдария өзенінен 1 фарсах жерде орналасқан Шехрент түріктердің соңғы қаласы деп көрсетілген [8, 492-б.].



2-сурет – Сортөбе қалашығындағы №3 бөлменің көрінісі [21, 109-122 б].



3-сурет – Сортөбе қалашығындағы №3 бөлменің көрінісі [21, 109-122 б].

Сиынуға арналған бөлмелер Сырдарияның төменгі ағысында орналасқан оғыз қалашықтарының бірі Кескен Күйікқала (Джувара) ескерткішінде археологиялық зерттеу жұмыстары барысында анықталған. Кескен Күйікқала батпақты қалалардың ішіндегі көлемі жағынан үлкені, ортағасырда қала мәдениеті дамыған үлкен саяси мәдени орталықтың бірі болған. Оғыз мемлекеті құрылғанда, мемлекеттің ең алғашқы саяси орталықтардың бірі, бертін келе өз статусын жоғалтып саяси орталық Жанкент қаласына ауысқан. Зерттеу барысында анықталған сиыну бөлмелері Жанкенттен анықталған бөлмелерден еш айырмашылығы жоқ (4-сурет).



Кескен Күйік қалашығындағы №21 бөлме



Кескен Күйік қалашығындағы №21 бөлме



Кескен Күйік қалашығындағы №29 бөлме

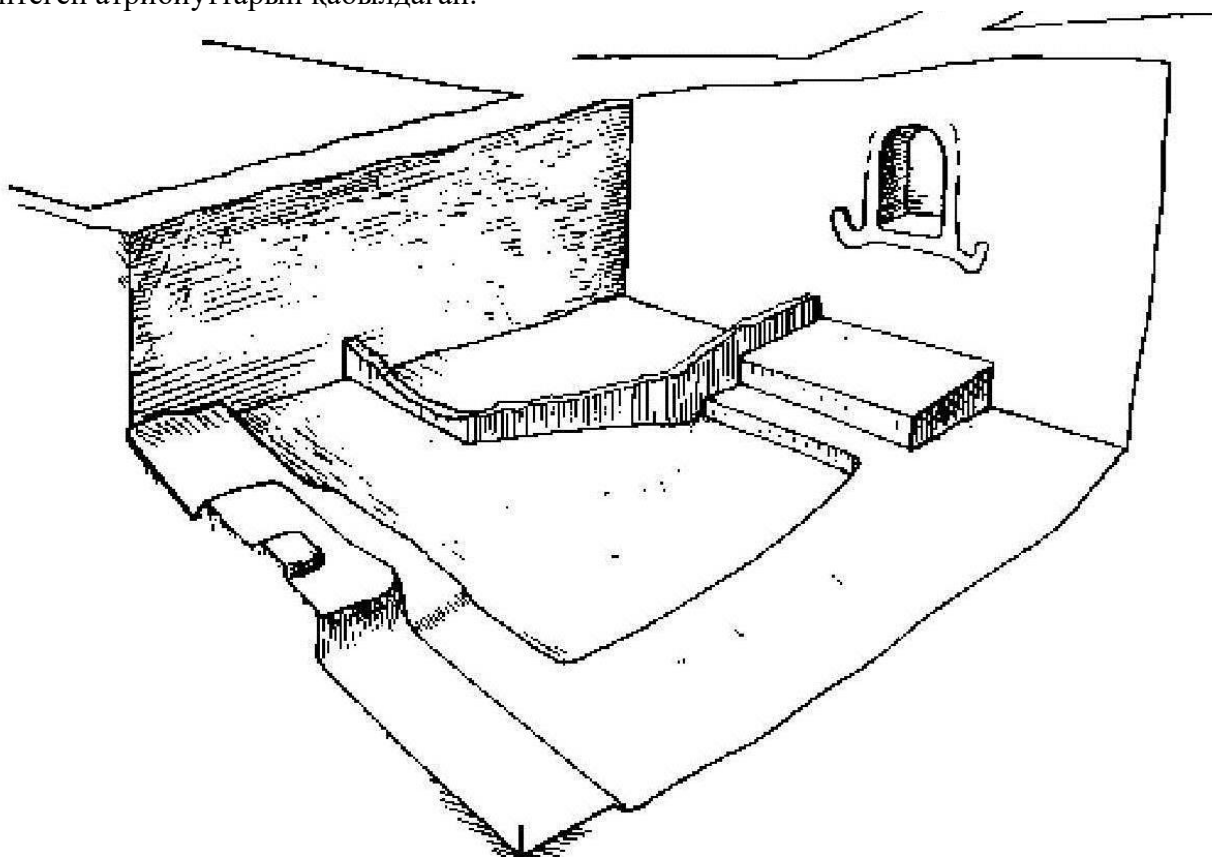


Кескен Күйік қалашығындағы №29 бөлме

4-сурет – Кескен Күйік қалашығындағы алтарь ошақты бөлмелердің көрінісі

Құрлыстары бірдей алтарь көлемдері де бағытталынуы да ұқсас, тек Кескен Күйік қаладан анықталған бөлмелер тек сиынуға ғана арналмаған сонымен қатар шаруашылық бөлме қызметін де атқарған. Бұл бөлмелерден астық сақтауға арналған, оған негіз болатын үлкен хумдардың бөлменің бір бұрышына еденге терендетіле көмілген және ішкі кеңістігінен астық қалдықтары табылды [9, 38-б.].

Отқа табынушылардың ғибадатқаналары немесе сиынуға арналған бөлмелер Сырдың орта ағысында орналасқан ескерткіштерді зерттеу барысында анықталған. Отырар оазисіндегі қаңлы дәуіріне қатысты ескерткіштің бірі Көкмардан қалашығынан анықталған сиынуға арналған бөлме VII ғ. жатады. Бөлменің ішкі бөлігінде «Г» тәрізді сыпаның солтүстік бұрышында алтарь күлін сақтауға арналған орыны анықталынса, алтарь бөлменің оңтүстік-батыс қабырғасына ішкерілей нишаға орналасқан. Нишаның екі қапталында қабырға сылағына оймышталып қошқарбасты пратома салынған (5-сурет), осыған тән бөлмелер өз кезеңінде Хорезм аймағындағы ескерткіштерінен анықталған [10, 6-б.]. Оғыздар Сырдың орта ағысындағы жерлерге келгенге дейін бұл жерлердегі халықтардың ұстанған діни-нанымдардың бірі отқа табынушылық болған. Бұл жерлерге келгенге дейін оғыздардың да негізгі діни-сенім нанымдарының бірі отқа табынушылық болғандығы анық. Оғыздар Сырдария алабын жаулап алғаннан кейін жергілікті халықтардан отқа табынушылықтың көптеген атрибуттарын қабылдаған.



5-сурет – Көкмардан қалашығынан анықталған ғибадат жасауға арналған бөлменің көрінісі [22, 56-б]

Сырдарияның орта ағысындағы үлкен қалашықтың бірі Құйрықтөбе ескерткішінде жүргізілген археологиялық зерттеу жұмыстары барысында, осы өңірдегі ең үлкен отқа табынушылардың ғибадатханасы анықталған. Ғибадатқана ескерткіштің ішкі қамалы цитадельде орналасқан, VII–IX ғғ. кезеңдеріне қатысты. Ғибадатқана бірнеше бөлмелерден тұрады, негізгі сиынуға арналған бөлмесі үлкен көлемі 15x10,5 м. Ортасында бірнеше

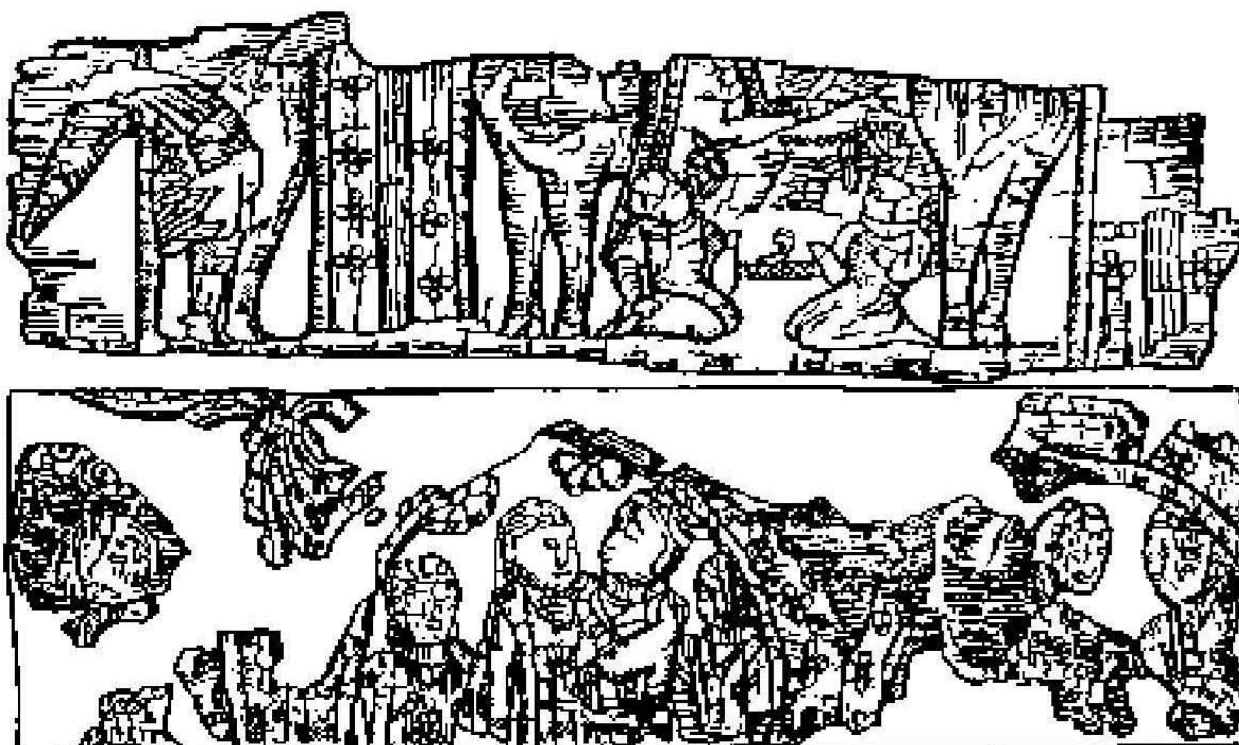
тіреуіш бағандары болған шатыр жабындысын көтеріп тұруға арналған, бөлме өрттің әсерінен қираған. Сиыну бөлмесін тазалау барысында өрнектелген және түрлі бейнеде патшалардың салтанат құру көріністері берілген ағаш бөліктері көптеп табылған (6-сурет). Соған қарағанда сиыну бөлменің қабырғалары арнайы ағаш қаптамамен қапталған үлкен ғибадатқана қызметін атқарып қана қоймай сонымен қатар салтанат сарайы қызметін атқарғандығы көрініп тұр [11, 46-б.].

Құйрықтөбенің ежелгі атауы Кедер қалашығы Отырар оазисіндегі мәдениеті дамыған үлкен қаланың бірі болған. Оғыз мемлекеті құрылғанда Кедер қалашығы мемлекеттің саяси орталығына айналған, оғыздар қала ішіндегі ғимыраттарды соның ішінде отқа табынушылардың ғибадатқанасын қиратпай өз мақсаттарында пайдаланған. Сырдарияның төменгі ағысындағы ескерткіштерді қазу барысында табылған қошқар басты пратоманға қарағанда оғыздардың да тотемі қошқар болғанға ұқсайды. Бұл қошқар басты пратоманы оғыз тайпалары Сырдың орта ағысындағы жерлердегі халықтармен байланысы нәтижесінде қабылдаған болуы мүмкін.

Оғыздардың діни-наным сенімінде қошқар қолты

Орта Азияда қошқарға сиыну (фарм) ерте кезден орын алған, археологиялық зерттеулер барысында Сырдың орта, төменгі ағысында орналасқан ескерткіштерден табылған материалдарға қарап, осында мекендеген халықтардың тотемі қошқар екендігі нақтыланған. Отқа табынушылардың ғұрыптық рәсімінде қошқар ерекше орын алған. Ерте кездегі халықтардың сенімінде қошқар байлық белгісі, денсаулық шекарасының сақшысы деген түсінік қалыптасқан. Оғыздар Сырдария алабындағы жерлерді өз иеліктеріне қаратқанда отқа табынушылардың осы қошқар фармын өздерінің сиыну ғұрыптарына айналдырған. Жалпы фарым сөзінің ұғымы ерте кезден келе жатыр, ол құдай деген мағананы береді, әр халықтың өз фармы болған. Ол адам немесе түрлі аңдар кейінде беріледі, Б.А. Литвинский зерттеуінде фарм құдайы туралы нақты мәліметтер келтірілген [12, 87-б.]. Біз қарастырып отырған қошқар фармы әр уақытта өмір сүрген көшпенді халықтардың мәдени салт-дәстүрлерінде қандай орын алғандығы көптеген зерттеушілерді қызықтырған және ол туралы көп мәлімет беретін археологиялық зерттеулер нәтижесінде саздан жасалған қошқар мүсіндері көптеп табылған.

К.М. Байпақов қошқар бейнесімен берілген саздан жасалған материалдарды бірнеше хронологиялық топқа бөліп қарастырған. Бірінші кезеңін б.з. I–VII ғғ. аралығына, екінші кезеңін VIII–XII ғғ. аралығына, үшінші кезеңін XIII–XIV ғғ. аралығына, ал төртінші кезеңін XV–XVIII ғғ. аралығына жатқызып, кезеңдер бойынша зерттеген. Бірінші және екінші топтағы саздан жасалынған ыдыстың тұтқалары, құмыраның үстіңгі ернеулері қошқар мүсінді пішінде жасалған. Үшінші топқа алтарь протомалары, төртінші топқа негізінен қақпақ тұтқалар жатқызылған [13, 32–45-бб.]. Ыдыс тұтқалары аң бейнесінде жасау ерте кезден келе жатқан мәдениеттің бірі, зооморфты тұтқалы керамикалар Орта Азия жерінде б.з.д VI ғ. мен б.з. IV ғ. кеңінен тараған. Бірақ бұны әлде бір құдайға сиыну фармы деп атауға ертерек. Мысалы, сарматтарға тиесісі зооморфты керамикаларда қошқар, қабан, шошқа, жылқы, ит, құс бейнесінде берілген. Бұлардың ең кең тарағаны қошқар бейнесіндегі тұтқалы құмыралар [12, 9-б.]. Осыған қарап көптеген зерттеушілер қошқарды фарм құдайы деп санаса, кей зерттеушілердің пікірінше бұл тек зооморфты керамикалар тек сәндікке арналған қол өнер туындысы деп санайды. Керамикалық ыдыстардағы зооморфты тұтқалардың кеңінен таралуы кейінгі айтқан зерттеушілердің сөзі қисынды деген ойға қалдырады.



6-сурет – Құйрықтөбе қалашығынан табылған ағаш бөліктеріне бейнеленген сахналардың көрінісі [22, 235–236-бб]

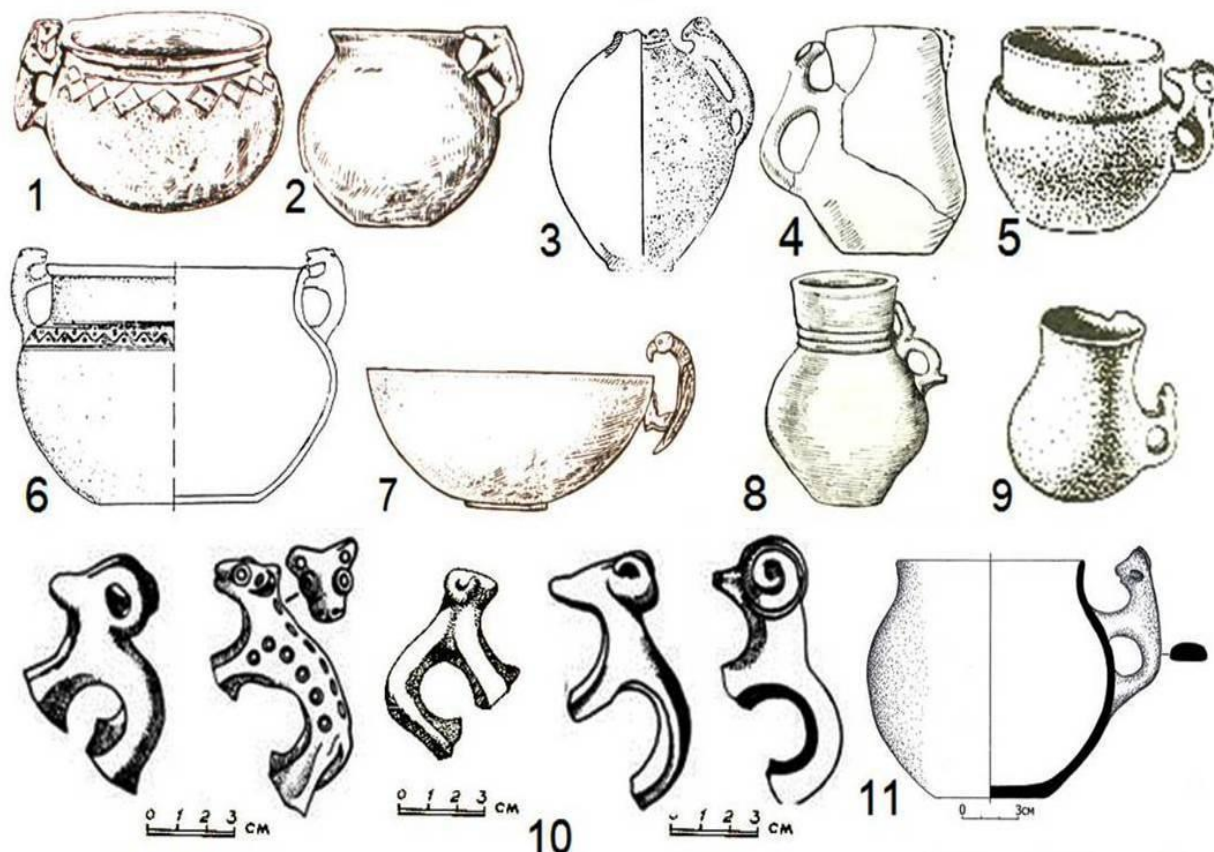
Зооморфты тұтқалы ыдыстар Краснадар өлкесі мен төменгі Еділ аймақтарындағы сармат дәуіріне (б.з.д. I ғ. – д.з. I ғ.) қатысты ескерткіштерді, нақтырақ жерлеу орындарын зерттеу барысында көптеп табылған. К.М. Скалон жерлеу орындарынан табылған керамикалар ғұрыптық рәсімге пайдаланғандығын негізге алып қошқар мүсінді тұтқалардың қандай да бір магиялық күші бар деген тұжырымға келген [14, 183-б.]. Зооморфты тұтқалы ыдыстар Сырдария өзенінің орта және төменгі ағысында орналасқан қаңлы мәдениетіне жататын ескерткіштерден және Солтүстік Қаратеңіз аймағындағы сармат ескерткіштерінен көптеп табылған (7-сурет). Олардың таралу аймағы кең Кавказ, Орта Азия, Парсы жерін қамтып жатыр.

Оғыздардың ислам дінін қабылдауы

VIII ғ. Орта Азия жеріне ислам діні тарай бастаты, бастапқыда саманилердің жаугершілік соғыстары барысында ислам діні жергілікті халықтарға күшпен таратылса, біртіндеп келе үгіт-насихат жұмыстарының негізінде көптеген көшпелі және отырықшы халықтар ислам дінін өз еріктерімен қабылдаған. Ислам дінінің Қазақстан жерінің оңтүстік аймақтарында кеңінен тарала бастағандығы туралы тарихи деректерде кездеседі. Көптеген халықтар уақыт өте келе исламды өздерінің тұрақты дініне айналдырған. VIII ғ. аяғына таман исламдандыру саясаты кеңінен жүргізілгендіктен көптеген ру басыларының дінді таратудағы алатын орны айқындалды. Ислам діні халық арасындағы бұрынғы ұстанған дініне көп қайшылықтар тудырмай салт-дәстүріне көп зияны тимегендіктен қарапайым халықтардың арасында да ислам діні кең етек ала бастады. Көшпелілер мен отырықшы мәдениеттің бірібірімен астасып байланысуының нәтижесінде исламның тез таралуына өз септігін тигізді.

Саманилер билігі кезінде Қазақстанның оңтүстік өңірінде негізгі ислам дінінің орталығы Испиджаб (Сайрам) аймағы болған. Ортағасырлық деректерде Испиджаб аймағына Сырдың орта ағысындағы жерлер мен Арыс өзенінің орта ағысы, Тараз қаласына дейінгі аймақтар кірген. Ахмед әл-Макдиси жазбаларында Испиджаб аймағына кіретін қалаларды

атай отырып ол қалаларға қысқаша сипаттама берген. Аймақтың негізгі саяси орталығы Испиджаб қаласының мешіт орналасқандығын атай отырып, бұл қаланың ислам дінін орталығы ретінде көрсетілген. Осы аймақта орналасқан көптеген (Джумишлаг, Арсубикент, Баладж т.б.) қалаларды атай отырып, ол қалаларда орталық мешіт барлығын көрсетеді [15, 80-б.]. Ислам діні бастапқыда отырықшы халықтар арасында жылдам тараған, Сырдың орта ағысындағы жерлерде халықтардың тығыз орналасуы мен мәдени байланыстардың қарқынды дамуының әсерінен жаңа дін қарапайым халық арасында танымал болды.



7-сурет – Зооморфты тұтқалы ыдыстар: 1 – Алтын Асар; 2 – Керч; 3 – Усть-Лабин; 4 – Краснодар; 5 – Ташкент каналы; 6 – Алтынтөбе; 7 – Жутовски; 8 – Ладожски; 9 – Джун; 10 – Қарамазар; 11 – Мыңтөбе

Оғыз тайпаларының алғашқы легі Сырдың орта ағысындағы жерлерге қоныс аударғанда бұл жерде ислам діні кең етек алған болатын. Нақты қай кезде ислам оғыз тайпаларының негізгі дініне айналғандығы туралы дерек жоқ. Рашид ад-дин жазбаларында оғыз тайпалары Түркістан жеріне орныққанда бұл жерде басты екі қала болғандығын көрсетеді Талас және Қары-Сайрам (Испиджаб), Сайрамда мұсылмандықты қабылдаған түркілер тұратындығын атап өтеді [16, 14-б.]. Оғыз тайпалары Сырдың орта ағысындағы жерлерге қоныстанып бұл жердегі отырықшы халықпен мәдени байланыстың нәтижесінде оғыздардың жекелеген тайпалары мұсылман дінін қабылдаған.

Сырдың орта ағысындағы жерлерде исламдандыру саясаты VIII ғ. екінші жартысынан бастап отырықшы халықтар арасында кеңінен жүргізіле бастады. Көптеген археологиялық ізденістердің нәтижесінде исламдандыру саясатының нақты іздері анықталды. Ал көшпелі халықтардың ішінде исламдандыру саясаты IX–X ғғ. кезеңдерінде кеңінен жүргізіліп қанат жая бастады [17, 111-б.].

Орта Азия жерінде исламдандыру саясаты бірнеше бағытта жүргізілген. Бастапқыда ислам діні арабтардың жаугершілік соғыстары барысында жаулап алған халықтардың

арасында күшпен ендіруге тырысқан. Бұндай саясат өз нәтижесін бермеді, тек отырықшылыққа бейімделген азғана халық тобы өз өмірлеріне алаңдағандықтан исламды қабылдауға мәжбүр болған. Кейіннен үгіт-насихат жұмыстарының арқасында ислам дінін халық арасында тарату барысында үлкен нәтижеге қол жеткізген. Әсіресе көшпелі тайпаларға дінді бейбіт түрде енгізу кең етек алды, көшпелі тайпалар басқа халықтарға қарағанда ислам дінінің нағыз табынушыларына айналды [18, 329-б.]. Ислам дінінің Орта Азия жерінде кең қанат жайуына ең басты себеп сауда-саттықтың қарқынды дамуының нәтижесі деуге болады. Сауда саттықтың нәтижесінде мұсылман көпестері Түркістан аймағының алыс өңірлеріндегі жерлердегі халықтарды ислам мәдениетімен таныстырды. Х ғ. бірінші жартысында Ұлы Жібек жолы арқылы мұсылман саудагерлері Шығыс Моңғолия жеріне дейін жетсе, Сырдарияның төменгі ағысында орналасқан Жанкент қаласында мұсылман саудагерлерінің сауда колониясы болған. Жанкент қаласы оғыз мемлекетінің саяси орталығы болған және Хорезм, Мауереннахр, Хорасан жері мен қимақ мемлекеті мен оңтүстік Орал жерімен байланыстыратын сауда дәлізі қызметін атқарған [9, 27-б.].

Саманилер дәуірінде Сырдың орта ағысына қоныс аударған отыз тайпаларының алғашқы легі ислам мәдениетімен танысып, мұсылман дінін қабылдаған. Ислам дінін қабылдап саманилерге бағынышты болған бұл тайпалар Сырдың сол жағалауындағы Сүткент қаласының маңына қоныстанып самани мемлекетінің шекарасын басқа да көшпелі тайпалардан қорғау міндетін қолға алған [19, 243-б.]. Бертін келе оғыз тайпалары күшейе келе Сүткент қаласын өздерінің Мауереннахр, Хорезм жерімен байланыстыратын бас қалаларының біріне айналдырған. Көшпелі тайпалардың арасына ислам дінін енгізу қарудың күшімен емес үгіт-насихаттың арқасында жүзеге асқан және осындай үгіт-насихаттың нәтижесінде Орта Азия жерінде түрік тайпаларының арасында ислам дінін мемлекеттік дін ретінде қабылдаған қарахан мемлекеті болатын. Тарихшы Ибн ал-Сир деректерінде қарахан мемлекетінде 960 ж. бір күнде 200 000 отбасы өз еріктерімен исламды қабылдаған, ешқандай қарудың күштеуді көмегіңсіз. Қарахан мемлекетінде ислам дінін насихаттауға өз үлесін қосқан, бізге жеткен деректерге қараған Х ғ. өмір сүрген хорасандық мұсылман ғалымы Абу-л-Хасан Мұхамед ибн Суфьян Келиматидің еңбегі болған. Келимати өз еркімен қарахан жеріне барып хан сарайында тұрып сонда 961 ж. дүние салған [19, 246-б.].

Ислам діні қарахан мемлекетінің негізгі дініне айналғасын, қарахан мемлекетімен көршілес басқа да көшпелі тайпаларға ислам мәдениеті кеңінен тарала бастады. Х ғ. оғыз мемлекеті күшейіп кемеліне жеткенде ұлан байтақ жерді басқаруға тиімді болу үшін оң қанат және сол қанат болып екі аймаққа бөлінген. Сырдың орта ағысындағы жерлер оң қанат немесе Ескі Гузия аймағына кірген. Осы оң қанат аймағына кіретін оғыз тайпаларының арасында ислам діні кеңінен таралған. Оған басты себеп бірінші самани мемлекетімен байланысы арқылы ислам өркениетімен етене танысса, екінші себеп қарахан мемлекетінің исламды мемлекеттік дін ретінде қабылдауы да өз септігін тигізген. Сол қанат аймағындағы Сырдың төменгі ағысы мен Еділ өзенінің алабына дейінгі қоныстанған өзге оғыз тайпаларының арасында ислам діні таралмаған, ондағы мекендеген тайпалар өздерінің бұрынғы тәңірге табынушылық дәстүрін сақтаған.

Аңыз бойынша оғыз тайпалары Оғызхан тұсында өздерінің негізгі діні ретінде исламды қабылдаған. Оғыз ханның қай уақытта өмір сүріп дүниеден өткендігі белгісіз. Оғыз тайпаларының ең алғашқы билеушісі Абулджахан, оның төрт ұлы болған Қарахан, Орхан, Көзхан, Гүрхан. Қарахан ең үлкен ұлы және тақ мұрагері атанған, Оғыз хан осы Қараханның үлкен ұлы. Аңыз бойынша Қараханның әйелі дүниеге ұл әкелгенде Қарахан ол ұлды өзінің мұрагері ретінде жариялаған. Бірақ дүниеге келген бала үш күн бойы ана сүтін ембеген, оған қайғырған анасы тәңірге жалбарынумен болған. Үшінші күні анасының түсіне баласы еніп анасына нағыз дінді ұстануды талап еткен. Осыдан кейін анасы бәрінен жасырын исламды қабылдағасын кішкене бала ана сүтін еме бастаған. Оғызхан ер жеткен кезде әкесімен арасында дін араздығына байланысты соғыс басталып Оғыз хан жеңіске жетеді де осы

кезеңнен бастап ислам оғыздардың негізгі дініне айналған [20, 83-б.]. Бұл тек бізге жеткен аңыз ғана нақты Оғызхан туралы тарихи деректер жоқ.

XI ғ. оғыз мемлекеті ыдырап жекелеген тайпалар өз алдына дербестікке ұмтылғанда Сырдың орта ағысын мекендеген негізгі оғыз тайпалары исламды негізгі дін ретінде ұстанған. Түркімен тайпалар одағына біріккен оғыз тайпаларының бір бөлігі ішкі жаугершіліктің кесірінен Сырдың төменгі ағысындағы жерге нақтырақ Джент қаласының маңына қоныс аударған. Олардың тайпа көсемі мұсылман дінін ұстанған Селжұқ оғыз жағбуының салық жинаушыларын қуып тастап мұсылмандарды салықтан босатқан. Селжұқ самани билеушілерімен одақ құрып дінсіздерге қарсы соғыс жүргізіп отырған. Осы кезеңнен бастап түркімен атауымен белгілі болған оғыз тайпаларының бір бөлігі ислам дінінің негізгі жанашырына айналды. Уақыт өте келе түркімен тайпаларына Хорасан Бұхара жеріне қарай ойысып Селжұқ мемлекетінің негізін қалап ислам дінінің Орта Азия жеріне кең қанат жайуына өз септіктерін тигізді [19, 566-б.].

Қорытынды

Оғыздар Орта Азия жерінде көптеген көшпелі және отырықшы халықтардың басын біріктіріп үлкен мемлекет құрғанда ондағы халықтар арасында тәңірге сиынушылық, зороастризм, манихей, тотемизм сияқты әр түрлі дінді ұстанғандар болған. Археологиялық қазба жұмыстары барысында, Сырдарияның төменгі ағысында орналасқан оғыз мемлекетінің саяси орталықтары болған қалалардан табылған отқа табынушылардың сиыну бөлмелері осының айғағы. Оғыз тайпалары келгенге дейін Сырдың төменгі ағысындағы қалаларды мекендеген өзге халықтар отқа табынғандығын зерттеулер көрсетіп берді. Ал оғыздардың бұл дінді жаңаша қабылдауы екі ел арасындағы жаугершілік қана емес мәдени байланыстың тығыз өрістегендігінің айғағы. Оғыз тайпаларының бір бөлігі отырықшылыққа бейімделіп егін шаруашылығымен айналысқанмен олардың негізгі экономикалық өсімі мал шаруашылығына байланысты болды. Сондықтан, оғыздар өздерінің басты тотемін қошқар бейнесінде келтірген. Алтар протомаларын қошқар бас бейнесінде жасап оларды түрлі геометриялық және өсімдік орнаментімен безендіруі олардың өздерінің тотемін қаншалықты қадірлейтіндігін көрсетеді. Қошқар тотемі тек алтар протомасында ғана емес керамикалық бұйымдарда да бейнеленіп көрсетілгендігі анықталды. Әсіресе, Сырдың төменгі ағысындағы Кескен-Күйікқала ескерткішінде археологиялық зерттеулер барысында табылған керамикалық зарттарда қошқар тотемі айқын көрініс тапқан. Құмыраларды жасау барысында олардың үстіңгі ернеуінің су ағар бөлігін қошқар бейнесінде жасалынуы осының айғағы. Салт дәстүрлері бір-біріне ұқсас оғыздарға бағынышты болған өзге тайпалар арасында дін аралық қақтығыстар туралы ешқандай жазба деректерде кездеспейді. Кей зерттеушілер оғыз тайпаларының христиан дінін ұстанғандығын да алға тартады. Бірақ, бұл дәйектер ешқандай жазба деректермен нақтыланбаған. X ғ. оғыз мемлекеті саманилік Хорезм жерімен шектесуі, Қарахан мемлекеті негізгі дінін ислам деп жариялауы, Орта Азия жеріндегі негізгі сауда орталықтары мұсылман көпестерінің қолында болғандықтан, исламның көшпенді халықтардың арасында танымалдығы арта түскен. VIII ғ. соңы мен IX ғ. алғашқы онжылдығында оғыз тайпаларының алғашқы легі Сырдың орта ағысындағы жерлерге келіп тұрақтағанда, олар саманиліктер басқарған Хорезм еліне бағынышты болып алым-салық төлеп тұрған. Біртін келе Сырдың сол жағалауына тұрақтаған оғыз тайпаларының алғашқы легі ислам мәдениетімен танысып мұсылмандықты қабылдаған. Бастапқыда исламды қабылдау мәжбүрліктен болған себебі мұсылмандықты қабылдаған тайпалар салықтан босатылып басқа да түрлі жеңілдіктер алған. Біртін келе басқа да оғыз тайпалары ислам дінін қабылдап, оғыз мемлекеті ыдырағанда Сырдың орта ағысын мекендеген оң қанат құрамындағы тайпалардың басым бөлігі мұсылмандықты қабылдап біртін келе исламның негізгі тірегіне айналғандығы анықталды.

ПАЙДАЛАНҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Путешествие Ибн-Фадлана на Волгу / под редакцией Академика И.Ю. Крачковского. – Москва: Издательство Академии Наук СССР, 1939. – 212 с.
2. Бартольд В.В. К вопросу о погребальных обрядах турков и монголов. Т. 4. – Москва: Издательство «Наука», 1966. – С. 495.
3. Кумекова Б.Е. Государство Кимаков IX–XI вв. по арабским источникам. – Алма-Ата: Издательство «Наука» КазССР, 1972. – 153 с.
4. Плетнева С.А. Кочевники Средневековья. – Москва: Издательство «Наука», 1982. – 186 с.
5. Ахинжанов С.М. Кыпчаки в истории средневекового Казахстана. – Алматы: «Гылым», 1995. – 294 с.
6. Гарустович Г.Н., Иванов В.А. Огузы и Печенеги в Евразийских степях. – Уфа: Издательство «Гылым», 2001. – 211 с.
7. Зиливинская Э.Д. Очаги комплекса на городище Джанкент // Известия Национальной Академии Наук Республики Казахстан. – 2013. – №3. – С. 100–108.
8. Бартольд В.В. Работа по исторической географии. – Москва: Издательство наука, 1965. – Т. III. – 707 с.
9. Байпаков К.М., Воякин Д.А., Ильин Р.В. Города Хувара и Янгикент – старая и новая столица Государство огузов // Вестник Мицай издания Международного Института Центральноазиатских исследований. Выпуск №16. – Самарканд: 2012. – С. 22–44.
10. Байпақов К.М., Воякин Д.А., Ақылбек С.Ш. Отырар алқабы. Көкмардан қалажұрты. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2006. – 80 б.
11. Байпаков К.М., Терновая Г.А. Религии и культы Средневекового Казахстана (по материалам городища Куйрыктобе). – Алматы, 2005. – 236 с.
12. Литвинский Б.А. Кангюйско-Сарматский фарм. – Душанбе: Издательство «Дониш», 1968. – 109 с.
13. Байпаков К.М. Культ барана у сырдарьинских племён // Археологические исследования древнего и средневекового Казахстана. – Алма-Ата: 1980. – С. 32–45.
14. Скалон К.М. Изображение животных на керамике сарматского периода // Труды отдела истории первобытной культуры. – Ленинград, 1941. – 183 с.
15. Волин С. Сведения арабских источниках IX–XVI вв. о долине реки Талас и смешенных районах // Труды Института истории, археологии и этнографии Академии Наук Казахской ССР. – Т. 8. – Алма-Ата, 1960. – С. 73–92.
16. Фазлаллах Рашид ад-дин. Огуз-Наме // перевод с персидского, предисловие, комментарии, примечания и указатели Р.М. Шукюровой. – Баку: «Баку Элм», 1987. – 57 с.
17. Смагулов Е. Арабское нашествие в Южный Казахстан: данные письменных и археологических источников // Мобилизованный археологией. – Астана, 2004. – С. 109–115.
18. Бартольд В.В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. – Москва: Издательство восточной литературы, 1963. – Т. 1. – 759 с.
19. Бартольд В.В. Общие работы по истории Средней Азии. – Москва, 1963. – Т. 2. Часть 1. – 1020 с.
20. Рашид-ад-дин. Сборник летописей. – Москва: Издательство Академии наук СССР, 1952. – Т. 1. – 316 с.
21. Дарменов Р.Т., Тажекеев А.А. Ритуальные очаги на городище Жанкент // Народы и религии Евразии. – 2018. – №4 (17). – С. 109–122.
22. Байпаков К.М. Ежелгі және ортағасырлардағы Отырар. – Алматы: «Қазығұрт» баспасы, 2007. – 244 б.
23. Әбжет Б.С. Арийлық тайпалар және олардың діни наным-сенімдері // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2020. – №3 (117). – С. 129–138.
24. Мусав Р.А., Жумашова Ж.А. Жерлеу рәсімдерін зерттеудің әдістері, тәсілдері және бағыттары // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2020. – №3 (117). – С. 39–48.

REFERENCES

1. Puteshestvie Ibn-Fadlana na Volgu // pod redaktsiei Akademika I.Iu. Krachkovskogo. – Moskva: Izdatelstvo Akademii Nauk SSSR, 1939. – 212 s. [in Russian]
2. Bartold V.V. K voprosu o pogrebalnykh obriadakh turkov i mongolov. T. 4. – Moskva: Izdatelstvo «Nauka», 1966. – 495 s. [in Russian]
3. Kumeikova B.E. Gosudarstvo Kimakov IX–XI vv. po arabskim istochnikam. – Alma-Ata: Izdatelstvo «Nauka» KazSSR, 1972. – 153 s. [in Russian]
4. Pletneva S.A. Kochevniki Srednevekovia. – Moskva: Izdatelstvo «Nauka», 1982. – 186 s. [in Russian]
5. Ahinjanov S.M. Kypchaki v istorii srednevekovogo Kazahstana. – Almaty: «Gylym», 1995. – 294 s.
6. Garustovich G.N., Ivanov V.A. Oguzy i Pechenegi v Evraziiskikh stepiah. – Ufa: Izdatelstvo «Gylym», 2001. – 211 s.
7. Zilivinskaia E.D. Ochagi kompleksa na gorodishe Diankent // Izvestiia Natsionalnoi Akademii Nauk Respubliki Kazahstan. – 2013. – №3. – S. 100–108.
8. Bartold V.V. Rabota po istoricheskoi geografii. – Moskva: Izdatelstvo nauka, 1965. – T. III. – 707 s.
9. Baipakov K.M., Voiakin D.A., Ilin R.V. Goroda Huvara i Iangikent – staraia i novaia stolitsa Gosudarstvo oguzov // Vestnik Mitsai izdaniia Mejdunarodnogo Instituta Tsentralnoaziatskikh issledovaniia. – Vypusk №16. – Samarkand: 2012. – S. 22–44.
10. Baipaqov K.M., Voiakin D.A., Aqylbek S.Sh. Otyrar alqaby. Kokmardan qalajurty. – Almaty: «Arys» baspasy, 2006. – 80 b.
11. Baipakov K.M., Ternovaia G.A. Religii i kulty Srednevekovogo Kazahstana (po materialam goroduisha Kuiryktobe). – Almaty, 2005. – 236 s.
12. Litvinskii B.A. Kangiuisko-Sarmatskii farm. – Dushanbe: Izdatelstvo «Donish», 1968. – 109 s.
13. Baipakov K.M. Kult barana u syrdarinskikh plemien // Arheologicheskie issledovaniia drevnego i srednevekovogo Kazahstana. – Alma-Ata: 1980. – S. 32–45.
14. Skalon K.M. Izobrajenie jivotnykh na keramike sarmatskogo perioda // Trudy otdela istorii pervobytnoi kulture. – Leningrad, 1941. – 183 s.
15. Volin S. Svedeniia arabskikh istochnikah IX–XVI vv. o doline reki Talas i smeshennykh raionah // Trudy Instituta istorii, arheologii i etnografii Akademii Nauk Kazahskoi SSR. – T. 8. – Alma-Ata, 1960. – S. 73–92.
16. Fazlallah Rashid ad-din. Oguz-Name // perevod s persidskogo, predislovie, kommentarii, primechaniia i ukazateli R.M. Shukiurovoi. – Baku: «Baku Elm», 1987. – 57 s.
17. Smagulov E. Arabskoe nashestvie v Iujnyi Kazahstan: dannye pismennykh i arheologicheskikh istochnikov // Mobilizovannyi arheologii. – Astana, 2004. – S. 109–115.
18. Bartold V.V. Turkestan v epohu mongolskogo nashestviia. – Moskva: Izdatelstvo vostochnoi literatury, 1963. – T. 1. – 759 s.
19. Bartold V.V. Obshnie raboty po istorii Srednoi Azii. – Moskva, 1963. – T. 2. Chast 1. – 1020 s.
20. Rashid-ad-din. Sbornik letopisei. – Moskva: Izdatelstvo Akademii nauk SSSR, 1952. – T. 1. – 316 s.
21. Darmenov R.T., Tajekeev A.A. Ritualnye ochagi na gorodishe Jankent // Narody i religii Evrazii, – 2018. – №4 (17). – S. 109–122.
22. Baipakov K.M. Ejelgi jane ortagasyrlardagy Otyrar. – Almaty: «Qazygurt» baspasy, 2007. – 244 b.
23. Abjet B.S. Ariilyq taipalar jane olardyn dini nanyim-senimderi // Iasau universitetinin habarshysy. – 2020. – №3 (117). – S. 129–138.
24. Musaev R.A., Jumashova J.A. Jerleu rasimderin zertteudin adisteri, tasilderi jane bagyttary // Iasau universitetinin habarshysy. – 2020. – №3 (117). – S. 39–48.